

USTAVNI PATRIOTIZAM U POLITIČKOJ TEORIJI DOLFA STERNBERGERA I JÜRGENA HABERMASA

Antonio Pehar

Magistar politologije, Zagreb

Pregledni rad

Primljeno: svibanj 2012.

Sažetak Pojam i ideja ustavnog patriotizma nastali su u podijeljenoj Njemačkoj nakon Drugog svjetskog rata. Promovirao ih je Dolf Sternberger kao model izgradnje novog identiteta Nijemaca na ruševinama građanske lojalnosti prema podijeljenoj zemlji. Sternberger ne smatra patriotizam nekritičkim divljenjem domovini koje je u njemačkom sjećanju bilo primarno povezano s njemačkom nacijom, nego ga opisuje kao društveno i političko ponašanje građana kojima nisu važni prvenstveno vlastiti interesi, nego zajedničko dobro. Sternberger tvrdi da su barem do kraja 18. stoljeća svi oblici patriotizma bili ustavni patriotizmi – shvaćeni kao ljubav prema zakonima i općim slobodama. Za njega je ustav domovina građana. Izraz ustavni patriotizam od Sternbergera je preuzeo Jürgen Habermas dodavši mu univerzalističku komponentu. Shvaćanje ustavnog patriotizma Jürgen Habermas razvio je u kontekstu "Sukoba povjesničara" iz 1986. godine. U osnovi je Habermasova koncepta politički ideal "nacije građana" koji se suprotstavlja koncepciji nacije shvaćene kao pretpolitičko jedinstvo jezika i kulture. Tako prema Habermasovu konceptu ustav kao najviši pravni akt treba biti uspostavljen kao vlastita referenca. Riječ je o ideji tzv. samoreferentnog ustava. Iznose se različiti elementi teorija ustavnog patriotizma Dolfa Sternbergera i Jürgena Habermasa te se na temelju tih elemenata uspoređuju njihovi koncepti ustavnog patriotizma.

Ključne riječi ustavni patriotizam, Dolf Sternberger, Jürgen Habermas, ustav, patriotizam, sloboda, nacija, država-nacija, nacionalizam, nacija građana, Njemačka

Ideja ustavnog patriotizma rođena je nakon Drugog svjetskog rata u podijeljenoj Njemačkoj. Puna četiri desetljeća "njemačko pitanje" stajalo je na samom vrhu političkih tema u Saveznoj Republici Njemačkoj. Problem se sastojao u podijeljenosti Njemačke na dvije države. Pojam ustavnog patriotizma u raspravu je uveo Dolf Sternberger nedugo nakon završetka Drugog svjetskog rata. Kao politički model razrađivao ga je pod različitim imenima – 1949. godi-

jao u podijeljenosti Njemačke na dvije države. Pojam ustavnog patriotizma u raspravu je uveo Dolf Sternberger nedugo nakon završetka Drugog svjetskog rata. Kao politički model razrađivao ga je pod različitim imenima – 1949. godi-

ne naziva ga "ljubav prema domovini", 1959. godine daje mu naziv "patriotsko mišljenje" u ustavnoj državi, a 1963. godine zove ga "državno prijateljstvo" (Riinger, 2002: 46; Molt, 2006: 30). Ishodište ideje ustavnog patriotizma kako ju je kasnije razvio i uobličio Jürgen Habermas vjerojatno se može naći kod liberalnog filozofa Karla Jaspersa. U svom čuvenom ogledu "Pitanje krivnje" Jaspers utvrđuje bitnu razliku između kriminalne, moralne, političke i metafizičke krivnje. Kriminalnu i moralnu krivnju definira relativno jednostavno. Naime kriminalna krivnja podrazumijeva zločine koji su objektivno dokazivi jer krše jednoznačne zakone, dok je kod moralne krivnje krajnja instanca kažnjavanja vlastita savjest. Što se tiče političke krivnje, ona se pripisuje svima jer je svaki čovjek odgovoran za to kako se njime vlada. I, konačno, metafizička krivnja proizlazi iz činjenice da postoji solidarnost među ljudima, što svakog čini odgovornim za svako prekoracjenje pravde, osobito za zločine koji su počinjeni u njegovoj prisutnosti ili s njegovim znanjem, što implicira zajedničku krivnju. Jaspers zaključuje: "O zločinima može odlučivati sudac, o političkoj odgovornosti pobjednik; o moralnoj krivnji može se zaista govoriti samo kroz borbu utemeljenu na ljubavi uzajamno solidarnih ljudi. Možda je moguća objava metafizičke krivnje u konkretnoj situaciji, u književnim i filozofskim djelima, ali jedva da ju je moguće osobno saopćiti. Najdublje su je svjesni ljudi koji su jednom došli do bezuvjetnosti, ali su upravo na taj način iskusili zakazivanje jer tu bezuvjetnost ne mogu primijeniti spram svih ljudi. Ostaje sram zbog onoga što je stalno prisutno, a koje se konkretno ne da rasvijetliti, već u najboljem slučaju samo općenito razmotriti. Raz-

likovanje pojmova krivnje mora nas sačuvati površnosti naklapanja o krivnji, u kojem se sve bez stupnjevanja navlači na jednu jedinu razinu, kako bi se sudilo u grubom zahvatu, na način lošeg suca. Ali razlikovanja nas na kraju moraju odvesti natrag k onom jednom uzroku, o kojemu je nemoguće govoriti kao o našoj krivnji" (Jaspers, 2006: 20).

U tom kontekstu Jaspers zagovara i razumijevanje "kolektivne odgovornosti" koje suprotstavlja optužbi za "kolektivnu krivnju", za koju je osjećao da je pripisana cjelokupnoj Njemačkoj. On je povezao kolektivnu odgovornost s pitanjem njemačkog jedinstva. Prema njegovu mišljenju, demokratski politički identitet i integracija mogu se ostvariti jedino ako Nijemci ponesu teret kolektivne odgovornosti. Jaspers naime smatra da čak i negativna prošlost može biti izvor društvene kohezije te da će se ona teško ostvariti ako se Njemačka ne suoči sa svojom prošlošću. To Jaspersovo mišljenje kasnije su preuzeli njegov učenik Dolf Sternberger te Jürgen Habermas.

Dolf Sternberger se nakon dolaska u Heidelberg 1927. godine vrlo brzo priključio krugu Karla Jaspersa gdje je upoznao i Hannu Arendt, s kojom ostaje u doživotnom prijateljstvu. No na predavanju održanom 1986. godine povodom obljetnice Hajdelberškog sveučilišta Sternberger je rekao da politiku nije naučio kod Jaspersa, nego tek "kroz Hitlera, *e contrario*".

U svom uvodnom predavanju u studenome 1960. godine Sternberger je, za razliku od Carla Schmitta i Maxa Webera, rekao da je "objekt i svrha politike mir", objasnivši da je politika postizanje, čuvanje i osiguranje mira te, naravno, njegovo jačanje i obrana. Mir se teme-

lji na ugovorenim relacijama, a ne na moći.

Nastanak ideje ustavnog patriotizma Dolfa Sternbergera

Pojam i ideju ustavnog patriotizma Sternberger je promovirao 23. svibnja 1979. u uvodnom članku u *Frankfurter Allgemeinen Zeitungu*¹ pod kratkim i pragmatičnim naslovom “Ustavni patriotizam”. Napisao ga je povodom tridesete obljetnice donošenja Temelnog zakona (ustava) SR Njemačke. Sternberger traži odgovor u kontekstu tadašnjeg položaja naroda propalog Njemačkog Carstva koji je bolno podijeljen ne samo geografski nego i u dva različita društvena sustava (Sternberger, 2004: 125). Sternberger piše: “Nacionalni osjećaj je povrijeđen, mi živimo u podijeljenoj Njemačkoj. No živimo u jednom cjelovitom ustavu, u jednoj cjelovitoj ustavnoj državi, i to je jedna vrsta domovine” (Sternberger, 1979: 1). Pojam ustavnog patriotizma upotrebljavao je i ranije, primjerice u jednom članku u *Frankfurter Allgemeinen Zeitungu* od 27. siječnja 1970. godine, ali tek se s člankom iz 1979. godine taj pojam javno etablirao, dok je punu akademsku pozornost dobio nakon Sternbergerova govora povo-

¹ Dolf Sternberger pridružio se uredništvu *Frankfurter Allgemeinen Zeitungu* 1934. godine. Zabrana rada nametnuta mu je 1943. godine. Nakon rata htio je s prijateljima oživiti *Frankfurter Allgemeinen Zeitung*, ali privremena vlast nije dopuštala upotrebu prijašnjeg imena novina. Budući da nije htio odustati od tog imena, u listopadu 1945. godine pokreće novi časopis *Die Wandlung*. Kad je ponovo počeo izlaziti, Sternberger se vratio u *Frankfurter Allgemeinen Zeitung*, gdje je do smrti bio urednik i savjetnik.

dom 25. obljetnice Akademije za političke znanosti 1982. godine.

Savezna Republika Njemačka imala je Temeljni zakon, koji nije nazivan ustavom jer su njegovi tvorci imali na umu njegovu privremenost, s obzirom na to da se nisu smatrali legitimnim za stvaranje završnog oblika državnog ustava. Naime prevladavao je stav da bi ustav trebao dobiti svoj konačni oblik kada podijeljena Njemačka i njezin narod ponovo ostvare ujedinjenje u slobodi. Od Nijemaca se i nije moglo očekivati da ravnodušno prihvate podjelu države, pa je stoga ponovno ujedinjenje ostalo nacionalni cilj zapadnonjemačke politike.

Sternbergerovo razmišljanje o specifičnom političkom patriotizmu bilo je usko povezano s iskustvom podijeljenosti Njemačke te potragom za nacionalnim identitetom. On je već od 1947. godine, dakle dvije godine prije donošenja Temelnog zakona, iznosio ideje o ustavnom patriotizmu, definirajući ga kao ljubav prema domovini koja se temelji na pravno uređenoj republici, a ne na pripadnosti naciji. Sternbergerov je ustavni patriotizam na suprotnoj poziciji od krnjeg razumijevanja nacije koje je prevladavalo u doba vilhelmske Njemačke. Treba reći da Sternberger nije previše mislio o znanstvenom i povijesnom uvođenju pojma ustavnog patriotizma, nego više o određivanju normi za oblikovanje novog njemačkog nacionalnog identiteta. On je zapravo tragao za političkim osjećajem pripadnosti koji bi trebao karakterizirati Zapadne Nijemce nakon podjele Njemačke. U urušenoj građanskoj lojalnosti prema podijeljenoj zemlji Sternberger je vidio problem izgradnje novog identiteta Nijemaca. Ustavni patriotizam bio je “zamjenski pojam” za politički osjećaj pripadnosti Nijemaca koji je nastao podjelom države.

Određenje pojma ustavnog patriotizma prema Dolfu Sternbergeru

Sternberger razmatra pojam patriotizma ističući da je njemačko shvaćanje patriotizma bilo usko povezano s narodom i nacionalizmom. On podsjeća da su za generacije Nijemaca odgovor na pitanje “Što je Nijemcu domovina?” bili stihovi pjesmice koja se učila u školama i koja je završavala stihom “To treba biti čitava Njemačka!” (Sternberger, 2004: 123). Dakle, prema Sternbergeru, Nijemci o patriotizmu misle kao o patriotizmu nacije, a rijetko kao o obliku državnog poretka u kojem žive.

Naprotiv, Sternberger ne smatra patriotizam stanjem duha koje uključuje bezrezervno divljenje domovini – u njemačkom sjećanju primarno povezano s njemačkom nacijom – već ga opisuje kao društveno i političko ponašanje građana kojima nisu važni prvenstveno vlastiti interesi nego zajedničko dobro. Njegovo razmišljanje o specifičnom političkom patriotizmu bilo je usko povezano s teškim njemačkim iskustvom prouzrokovanim podjelom nacije i, posljedično, potragom za nacionalnim identitetom. Osvrćući se na primjedbu Ralfa Dahrendorfa “Patriotizam je pretpostavka građanstva svijeta” te “U svakom slučaju važi da ljudi negdje moraju pripadati prije nego što se mogu otvoriti za šire horizonte”, Sternberger kaže da se i on i svi ostali moraju s time složiti, ali dodaje da se nameće pitanje na što se treba ili može odnositi patriotizam u njemačkom slučaju s obzirom na povijesni kontekst Njemačke koja je u trenutku ovog njegova promišljanja bila podijeljena na dvije države i dva različita društvena sustava (Sternberger, 2004: 124-125).

Odgovarajući na to pitanje, Sternberger izostavlja mogućnost da to bude podijeljeni njemački Reich ili narod podijeljen u dvije države i dva različita društvena sustava. Tako mu kao identifikacijsko uporište ostaje oblik državnog uređenja u kojemu se živi.

Na tragu takvog odgovora pokušao je dokazati povijesnu egzistenciju političkog patriotizma koji se odnosi na državne zakone i osobne slobode i smjestiti ga u razdoblje prije nego što su se pojavile nacije i nacionalna država: “Patriotizam je stariji od cjelokupne organizacije Europe u nacionalne države. Pojam patriotizma, pojam same domovine bio je u ranijim razdobljima u stvari toliko srođen s državom i ustavom, naime s republikom, osobito antičkom republikom...” (Sternberger, 2004: 125). Dakle da bi svom shvaćanju ustavnog patriotizma dao teorijsku koherenciju, Sternberger se oslonio na republikanizam Aristotela i Hanne Arendt, a da bi mu dao to povijesno pokriće, on prati tradiciju patriotizma sve do Aristotela i objašnjava da ona nije bila povezana s nacijom. Sternberger tvrdi da su barem do kraja 18. stoljeća svi oblici patriotizma bili ustavni patriotizmi – shvaćeni kao ljubav prema zakonima i općim slobodama.

Istina je da Aristotel navodi tri razloga nastanka države: uzajamna pomoć, to što je čovjek po prirodi političko biće (*zoon politikon*) i zajedničko dobro. Zajedničko dobro opisuje kao “koliko svakog pojedinog dopada dio u dobrom življenju”, a upravo je to dobro življenje najviša svrha kojoj svi teže. Iz toga Aristotel zaključuje da se “ljudi združuju i radi samoga življenja, i održavaju državno zajedništvo. Jer postoji nekakav dječak lijepoga u samome življenju, ukoliko odviše ne pritegnu životne tegobe” (Aristotel, 1988: 85). Dalje kaže: “Bjelodano

je, dakle, kako oni državni poreci koji uzimaju u obzir zajedničku dobrobit, ti su i ispravni, budući prema onome što je naprosto pravedno; oni koji dovode dobitku onoga koji vlada, pogrešni su i strani su svim ispravnim državnim porcima, i oni su naime tiranski, a država je zajednica slobodnih ljudi” (Aristotel, 1988: 87).

Sternberger upućuje i na Montesquieua, koji je ljubav prema domovini razumio kao neizostavan dio republikanskog ustava. Podsjeća da je Montesquieu u četvrtoj knjizi *O duhu zakona*, u petom poglavlju, definirao vrlinu (*la vertu*) koja određuje i ispunjava duh republikanskih zakona. Citira Montesquieua koji piše: “Ta se vrlina može odrediti kao ljubav prema zakonima i domovini” te nastavlja: “Ta je ljubav svojstvena posebice demokracijama; samo je u njima vlada bliska svakome građaninu” (Sternberger, 2001: 118). Naravno da se Montesquieu razvijajući tezu da samo demokratska republika može biti domovina i ljubav prema domovini iznjedrili kao vrlinu ne zadovoljava istraživanjem deklariranih ili postuliranih pojedinačnih prava i obveza. Zapravo, primjećuje Sternberger, Montesquieu je, ponovno određujući pojam građanina (*citoyena*) i republike te opisujući njihov moralni i pravni ustav, obuhvatio i socijalne i ekonomske temelje građanske slobode i ljubavi prema domovini.

Citirajući njemačkog autora Thomaasa Abbta koji je za sedmogodišnjeg rata (sredina 18. stoljeća) napisao: “Kad se rođenjem ili mojim slobodnim odlučivanjem sjedinim s nekom državom, čijim se blagotvornim zakonima podređujem, zakonima koji mi od moje slobode ne oduzimaju više no što je to nužno za dobrobit čitave države, tek tada nazivam tu državu mojom domovinom”, Stern-

berger napominje da je ustavno-politički pojam domovine nastao još u 17. i 18. stoljeću (Sternberger, 2004: 126). Taj ustavno-politički pojam domovine ne govori o narodu i zemlji kao simbolima identifikacije, nego o zakonima jedne države koji istodobno omogućuju i slobodu pojedinca i opstanak države.

Prema tome, ustavni je patriotizam, prema Dolfu Sternbergeru, trebalo shvatiti kao povratak prednacionalnom patriotizmu. Time Sternberger dokazuje da patriotizam nije bio vezan za specifični nacionalni osjećaj, nego se razumijevao kao ljubav prema domovini, čime je dodatno istaknuta njegova politička dimenzija.

Međutim Sternberger nije zatajio ni Abbtov esej pod naslovom “O smrti za domovinu!”. Autoru je zamjerio što ga je od svih mogućih građanskih djelovanja nadahnula upravo čovjekova žrtva za domovinu u ratu, dok Sternberger sugerira da treba govoriti o životu za domovinu. Time poručuje da nije potrebno umirati za domovinu, odnosno da domovina ne treba biti nešto mitsko u čemu bi se utapale osobnost građana i individualna sloboda, nego bi, zahvaljujući ustavu, trebala biti prostor slobode (Sternberger, 2004: 127).

Sternberger je svjestan da se i u njegovo vrijeme najprije pomisli na rat, žrtve i smrt kada se čuje riječ “domovina”. Podlogu tomu osjećaju spremnosti za žrtvovanje nalazi u instituciji vojske koja je u Pruskoj zauzimala mjesto građanske republike – što se tiče ljubavi prema domovini kao vrlini. Ta je prusko-njemačka vojska pod stalnim vodstvom zemljoposjedničkog plemstva te konačno Republike, kad više nije mogla spriječiti njen razvoj, ipak uspjela nametnuti ideju patriotizma kao bezrezervne ljubavi prema domovini. Tako je, zaključuje Stern-

berger, došlo do toga da građanin svoju građansku vrlinu vidi jedino u ulozi vojnika, da se ta vrlina pretvorila u obvezu i da se "ljubav zakona" svela na puku poslušnost, a ljubav prema domovini na služenje i spremnost za žrtvu (Sternberger, 2001: 121).

Razmatrajući pojam ustava, Sternberger naglašava da bi on trebao biti oslonac patriotizmu, ali bi mu isto tako trebao davati sadržaj.

Kako je već rečeno, podijeljena Njemačka nije imala ustav, nego samo Temeljni zakon. Sternberger Temeljnog zakonu pripisuje značajne zasluge te ističe da je doprinio izgradnji novog, tzv. drugog patriotizma koji se temelji na ustavu (odnosno na Temeljnog zakonu):

Ipak se s nacionalnim osjećajima razvila i samosvijest o dobrobiti ovog Temeljnog zakona. (...) u toj mjeri, kao što su dobili život, kao što su iz običnih pravila nastali snažni akteri i akcije, kao što se organi snažno iniciraju, koji su se ovdje razvili, kao što smo sami trebali slobodu, koja je ovdje osigurana, kao što smo se naučili kretati u ovoj državi i s njom, neprijetno se razvio novi drugi patriotizam koji se temelji na ustavu. (Sternberger, 1979: 1)

Pod "ustavom" Sternberger ne podrazumijeva samo pravni dokument kao takav, već "zakon koji bez primjene ikakve sile i moći pravno predstavlja državni red vladavine slobode i jednakosti na temelju samoodređenja naroda..." (Sternberger, 1979: 1). Budući da Sternberger modernu ustavnu državu promatra kao kompleksnu tvorevinu, pojmovi slobode i jednakosti ne mogu sami zahvatiti tu kompleksnost, kao što se ni pojam demokracije ne može upotrijebiti kao sinonim za ustavnu državu jer se, prema

Sternbergerovu mišljenju, demokracija često shvaća utopijski. On demokraciju vidi kao "element u cjelini ustavne države ili kao jedno od obilježja ustavne države" jer "zapravo je narod – ponajprije kao izborna tijelo – koji jedini može legitimirati djelatne državne organe. U izborima se prije svega aktualizira demokratski ustavni element" (Sternberger, 2004: 129-130).

Prema tome, pojam domovine se ozbiljuje u njenu slobodnom ustavu, i to ne samo u onom pisanom nego i u političkom prostoru u kojem se nalaze svi građani države koji se svakodnevno susreću, rade i participiraju u društvenom životu i razvoju. Iz toga je jasno da za Sternbergera slobodan ustav jedne države ne počiva isključivo na usidrenim temeljnim pravima, već i na odgovarajućem mehanizmu reguliranja procesa odlučivanja u politici i društvu uopće. Prema tome, ustavna država ne obuhvaća samo jamčenje temeljnih prava: "Ustav se i ne sastoji tek iz temeljnih prava kao što često misle mnogi koji se pozivaju na ustav, a time ga i pokušavaju srušiti ili iz neznanja ili lukavo, tu i tamo podmuklo. Neki ustav koji bi se sastojao samo iz temeljnih prava bio bi daleko od toga da osnuje demokraciju. Dapače, on bi izručio društvo apsolutnoj anarhiji. Ljudska prava su ostvariva samo kao građanska prava unutar neke države, naime upravo ustavne države" (Sternberger, 2004: 129).

Pokazujući svu kompleksnost ustavne države, Sternberger je naveo njena glavna obilježja, ne ograničavajući se pritom samo na Saveznu Republiku Njemačku, nego uzimajući u obzir većinu zemalja "slobodnog svijeta":

– Poštovanje i djelatno očuvanje fundamentalnih osobnih i kolektivnih sloboda,

- Reprezentativna tijela kao djelujući organi i građanski izbori koji jedino legitimiraju te organe,
- Kontrolirana vlada, zakonita uprava i neovisno sudstvo,
- Javno društveno regrutiranje vodeće elite,
- Promjena u službama prema dogovorenim pravilima igre,
- Stalno javno informiranje i diskusija,
- Legitimna mogućnost proturječja i opozicije,
- Različite vrste građanskog sudjelovanja u procesu vlade pomoću saveza, udruženja, stranačkih organizacija i građanskih inicijativa, i
- Mnoštvo, pluralnost, sporenje i natjecanje stranaka s njihovim parolama, programima i osobljem” (Sternberger, 2004: 131).

Ukratko, bit i cilj ustavne države jest osiguravanje slobode.

Pritom se poziva na učenje Maxa Webera da državi pripada monopol na legitimnu uporabu sile, što znači da posjeduje zakonsko utemeljenje za primjenu sile i prisile radi osiguravanja slobode.

Konačno, slijedi Sternbergerovo središnje pitanje: “Može li jedna takva tvorevina pobuditi i očuvati lojalnost, privrženost, sklonost – dakle, patriotizam?” (Sternberger, 2004: 131). Potvrđan odgovor na to pitanje Sternberger potkrepljuje dvama primjerima, primjerom Švicarske koja sa svoje četiri jezične zajednice ne održava zajedništvo kao jedna nacija, nego na temelju ustava, čija se integracijska moć simbolično očituje na proslavama obljetnice saveza, te primjerom Sjedinjenih Američkih Država čije stanovništvo potječe iz svih krajeva

svijeta, a ujedinjuje ga patriotski osjećaj prema ustavu i simbolizira proslava 4. srpnja – Dana neovisnosti. To potvrđuje Sternbergerovo uvjerenje da zajednički ustav, zajednički život i djelovanje zapravo čine jezgru države.

No Sternberger nije previdio značajnije povijesnog naslijeđa, izgrađene kulture jezika, zajedničke sudbine, drugih etničkih zajednica, već ih navodi kao čimbenike koji mogu sudjelovati u održanju patriotske povezanosti.

Sve je to navelo Josefa Isenseea da zaključiti kako riječ domovina polagano nestaje iz političkoga jezika u Njemačkoj. Umjesto nje dolazi nova, nepolitička riječ, jednako apstraktna kao i teorija sustava – identitet (Isensee, 2001: 138).

Ustavni patriotizam prema Jürgenu Habermasu

Ustavni patriotizam propagiran je na početku “Sukoba povjesničara” (*Historikerstreit*). Svoje shvaćanje ustavnog patriotizma Jürgen Habermas razvio je u kontekstu tog sukoba koji je 1986. godine snažno mobilizirao političku i intelektualnu javnost Njemačke. Povod sukobu, koji se vodio putem članaka u tisku, bila je četrdesetogodišnjica završetka Drugog svjetskog rata, ali se on pretvorio u raspravu o načinu definiranja modernog njemačkog političkog i kulturnog identiteta u svjetlu zlokobne povijesti dvadesetog stoljeća. U nastaloj raspravi Habermas je kao odgovor na takav jedinstven skup okolnosti počeo razrađivati ideju ustavnog patriotizma kao identiteta koji je bolje odgovarao odnosima u “postnacionalnom” svijetu. Inače, “Sukob povjesničara” je i otpočeo člankom Jürgen Habermasa u *Die Zeitu* pod naslovom “Jedan oblik štetnog raščišćavanja” kojim je reagirao na

teze povjesničara Ernsta Noltea, a tijekom rasprave može se sažeti na traženje odgovora na pitanja – je li Auschwitz jedinstven zločin ili mu je kao uzor služio Gulag; je li njemački napad na SSSR bio preventivni rat ili neizazvana rasistička agresija; i je li Wehrmacht 1945. branio svoju zemlju ili je štitio masovne zločine u koncentracijskim logorima (Cipek, 2006: 46). Na čisto historiografskoj razini vodila se žestoka rasprava o jedinstvenosti nacionalsocijalizma i Holokaustu te o njihovoj usporedivosti sa staljinizmom i Gulagom. Međutim na političkoj razini i sudionici spora i njegovi promatrači imali su dojam da se zapravo raspravljalo o njemačkom “kolektivnom identitetu”. Habermas je tvrdio da jedna skupina konzervativnih povjesničara pokušava “normalizirati” njemački identitet i tako omogućiti povratak konvencionalnom obliku nacionalnog ponosa. Protiv takvog oblika jednostavnog nacionalnog ponosa Habermas je zagovarao ustavni patriotizam kao jedini dopustiv oblik političke identifikacije Zapadnih Nijemaca.

Svojim stavom koji je zastupao u toj raspravi, a koji glasi: “Jedini patriotizam koji nas ne otuđuje od Zapada jest ustavni patriotizam” Habermas je pojmu dao postnacionalni zaokret koji se s jedne strane poziva na ukupnu tradiciju europskih konstitucionalnih procesa, a s druge strane proziva svoje protivnike (Habermas, 1987: 123). Habermas označava kao opasan trend ponovne procjene novije povijesti i naknadne pozive na obnavljanje nacionalnih osjećaja. Po njegovu mišljenju, samo istinsko odricanje od nacističke njemačke doktrine o nacionalnoj i rasnoj superiornosti može SR Njemačku u potpunosti usidriti u liberalne demokratske političke kulture Zapada. Da bi se to postiglo, njemački na-

rod mora napustiti nacionalni i patriotski osjećaj i prihvatiti moderni i nekonvencionalni oblik identiteta – “Oni koji žele vidjeti da su se Nijemci vratili konvencionalnom obliku nacionalnog identiteta uništavaju jedini pouzdan temelj naše veze sa Zapadom” (Habermas, 1998: 76). Argumenti protiv takvog Habermasova stava temeljili su se na polazištu da jedno zakonodavstvo ne može postojati bez nacionalno-državnog identiteta. U tom su smislu upućivane kritike koje su se koncentrirale isključivo na Habermasovo razumijevanje pojma. Primjerice, za Karl-Rudolfa Kortea ustavni je patriotizam “emocionalno siromašan racionalni oblik kojeg očito malo toga povezuje s osjećajima naglašenog angažmana”, Hermann Lübbe naziva ga “eteričnim oblikom”, a Hans-Peter Schwarz kaže da je: “slabokrvna, čak i dobro mišljena profesorska fikcija” (Korte, 1990: 79).

U pravno-teoretskom djelu *Faktizität und Geltung* Habermas razvija svojevrstnu idealtipsku fenomenologiju demokratske pravne države. U njenu su središtu jednako zastupljeni izvorno načelo demokracije i sustav zakona. Naime tema je trajna napetost između univerzalnog i partikularnog – povijesni izvori zadržavaju snažnu normativnu snagu unutar nacionalnog ustava, čime dolazi do nepodudarnosti između partikularne nacionalne povijesti i univerzalističkih temelja ustavnog patriotizma. Habermasov pokušaj da prevlada tu napetost izazvao je dosta skepticizma. Kritizirajući taj Habermasov pokušaj, Dieter Grimm kritizira i samu osnovu ustavnog patriotizma. U osnovi je Habermasove rasprave s Grimmom njihov radikalno različit stav prema samoj naravi konstitucionalizma – je li ustav dokument ili kultura te je li “preskriptivni” ili “opisni” koncept. Za Habermasa ideja ustava ide puno da-

lje od bilo kojeg pojedinačnog pravnog dokumenta, a to se odnosi na nacionalnu političku kulturu u širem smislu. Naime Habermas tvrdi da ustav u demokraciji mora osigurati odgovarajuće kanale kroz koje civilno društvo može utjecati na nacionalnu politiku i zakone. Tako se ustavni patriot prvenstveno identificira s nizom političkih načela u odnosu na određene politike i njene učinke. Međutim Grimm tvrdi da su Američka i Francuska revolucija pomakle konstitucionalizam “iz opisnog u preskriptivni koncept” (Grimm, 2005: 448). Taj preskriptivni model ustava implicira potencijalnu snagu konstitucionalizma izvan nacije-države. Ustav tako ima veću ulogu nego da samo povezuje i razgraničava pravo i politiku. Točnije, ustav je više nego potreban uvjet za stvaranje legitimnih prava.

Za Habermasa je ustavni patriotizam izraz jednog povijesnog procesa učenja koji nacionalnoj državi ostavlja staru podjelu u vidu diferenciranja kulture i državne politike (Habermas, 1987: 173). Tako nova postnacionalna država ne počiva na emocionalnom vezivanju. U postnacionalnoj konstelaciji državni patriotizam pretvara se u lojalnost naspram procesa demokratskog oblikovanja volje i naspram pravnih jamstava ustava, a koja teži “uvjetima zajedničkog života i komunikaciji između različitih jednako promatranih suegzistirajućih životnih formi” (Habermas, 1987: 173).

Habermas odvaja ustavni patriotizam od nacionalizma i povezuje ga s duhom 1848. godine kada su posljednji put u njemačkoj povijesti nacionalna svijest i republikanski duh bili spojeni. No on ustavni patriotizam razdvaja i od republikanizma, koji smatra intelektualnom tradicijom utemeljenom na načelu građanstva kao pripadnosti jednoj etič-

ko-kulturnoj zajednici koja upravlja sama sobom.

U osnovi je tog Habermasova koncepta politički ideal “nacije građana”. Taj se koncept suprotstavlja koncepciji nacije shvaćene kao pretpolitičko jedinstvo jezika i kulture. Tako Habermas inicira uspostavljanje oblika patriotizma koji priznaje i prihvaća postojanje različitih kultura unutar republike, osiguravajući tim kulturnim različitostima punu legitimnost. Naime Habermas daje do znanja da sve ustavne države imaju određen etički obrazac, ali naglašava važnost izdvajanja kulture većine iz šire političke kulture. Habermas pravi razliku između građanskog smisla nacije na temelju zajedničkog građanskog identiteta skupine građana i pojedinih etičkih diskursa specifičnih potkultura. Zapravo, demokratsko građanstvo ne zahtijeva da građani dijele isti jezik ili iste etičke i kulturne korijene, nego da budu socijalizirani u zajedničku političku kulturu utemeljenu na standardnim liberalnim ustavnim načelima. Prema Habermasu, ta zajednička politička kultura osnova je ustavnog patriotizma koji povećava svijest o raznolikosti i integriranju različitih načina života koji koegzistiraju u multikulturalnom društvu, što opet omogućava građanima da raspravljaju o istim pravnim načelima iz različitih etičkih perspektiva.

Habermas pomoću tog koncepta već od osamdesetih godina 20. stoljeća nastoji pokazati da se u Zapadnoj Njemačkoj formira “postnacionalna” situacija te da građani nisu ponosni na nacionalnu kulturu i herojsku povijest, nego na temeljne ustavne vrijednosti – slobodu i jednakost. Taj njegov koncept doživio je brojne kritike, što ga je potaklo na pojašnjavaње iznesenih stajališta. Stoga termin “postnacionalni” zamjenjuje poj-

mom "postnacionalistički", ustvrdivši da svaki narod i država s obzirom na svoje povijesno iskustvo trebaju pronaći svoj vlastiti put "ustavnog patriotizma". Također ističe da je za formiranje "ustavnog patriotizma" nužna demokratska politika povijesti i kultura sjećanja koja se kritički suočava s nacionalnom prošalošću i vrednuje ju kroz prizmu liberalno-demokratskih vrijednosti (Cipek, 2011: 15). Glavni prigovori Habermasovu konceptu ustavnog patriotizma odnose se na njegovo neuvažavanje postojeće potrebe za nacionalnim identitetom većine građana europskih zemalja. Na te prigovore Habermas odgovara da je neosporna činjenica da je pretežan dio stajališta u zapadnim demokratskim zemljama neotporan na nacionalizam i ksenofobiju, ali da to ne može biti prigovor njemu kao teoretičaru koji samo rekonstruira zahtjev koji je već ugrađen u samu demokratsku praksu tih zemalja. Prema Habermasu, konceptom ustavnog patriotizma samo se konstatira da su u pozitivnom pravu i demokratskoj pravnoj državi već ostvarena načela koja upućuju na postkonvencionalne osnove identiteta te da su utoliko zasnovana u javnoj svijesti liberalne političke kulture.

Nadalje, prema Habermasovu konceptu, ustav kao najviši pravni akt treba biti uspostavljen kao vlastita referenca. Riječ je o ideji tzv. samoreferentnog ustava. Prema konceptu ustavnog patriotizma, građani trebaju interiorizirati (prihvatiti kao svoj) taj ustavni vrijednosni poredak kao jezgru vlastitog identiteta te razumjeti i prihvatiti političke aranžmane kao nužnu institucionalizaciju i proceduralizaciju tog istog vrijednosnog poretka. Na taj način građani ne bi uspostavljali svoj individualni identitet i lojalnost političkoj zajednici kao

rezultantu svoje puke ukorijenjenosti u određenu pretpolitičku grupu ili kao proizvod povijesne slučajnosti, već bi to bio jedan postkonvencionalni *ja-identitet* koji bi utjelovio univerzalna politička načela zapisana u ustavu (Dimitrijević, 2001: 21-22). Razlika između "uobičajenih" ustavnih tekstova i takvog samoreferentnog ustava jest u tome što se potonji ne legitimira nekom vanjskom utemeljujućom instancom – narodom, nacijom ili državom – već pozivanjem na vlastitu moralnost koja se sastoji od liberalno-demokratskih načela jednake slobode i vladavine prava shvaćenih kao univerzalističko načelo.

Za razliku od nacionalizma koncept ustavnog patriotizma je univerzalistički projekt koji odvaja politički ideal nacije građana od koncepcije naroda shvaćenog kao pretpolitičko jedinstvo jezika i kulture. Taj tip patriotizma priznaje punu legitimnost i moralno dostojanstvo različitih stilova života i prihvaća postojanje različitih kultura u zajednici. Politička zajednica shvaća se kao zajednica na koju ni jedna grupa ne može polagati posebno pravo. Zapravo, moderna nacionalna država po Habermasu kombinira dvije prilično nespojive ideje – nacionalizam i republikanizam. Dok republikanski ideal dobrovoljne nacije građana pruža osnovu za demokratski legitimitet, ideja pretpolitičke nacionalne zajednice rješava potrebu za društvenom integracijom naočigled sve veće mobilnosti ljudi koju prati ekonomska modernizacija i urbanizacija. Istina, ideja o zajedničkoj nacionalnoj svijesti utemeljenoj na zajedničkom podrijetlu, jeziku i povijesti zadovoljava važan "motivacijski izvor" za ujedinjenje građana jedne političke zajednice. Međutim dok se na jednoj razini republikanizam i nacionalizam nadopunjuju, partikularizam

i identitet etničkog nacionalizma ostaju u svojevrsnom sukobu, s naglaskom republikanizma na univerzalizmu i egalitarizmu. Također, ideja pretpolitičke homogene zajednice počiva na mitu vlastite održivosti potiskivanjem heterogenih dijelova stanovništva. Suprotno tim izazovima, Habermas naglašava potreban “funkcionalni ekvivalent za fuziju nacije građana s etničkom nacijom” i nalazi ga u ustavnom patriotizmu koji se ne odnosi na konkretnu ukupnost nacije, nego na apstraktne postupke i načela i identificira se s “političkim poretkom i načelima temeljnog zakona” (Habermas, 1989: 261-262 i 257).

Ako se usprkos razlikama “građani pod jednakim uvjetima mogu identificirati s vlastitom zemljom”, tada se politička kultura ne smije favorizirati ili pak diskriminirati u odnosu prema bilo kojoj specifičnoj supkulturi (Habermas, 2001: 75).

Iako je utemeljen na zajedničkoj političkoj kulturi zasnovanoj na standardnim liberalnim ustavnim načelima, Habermas naglašava da “ustavni patriotizam nije iscrpljen racionalnim sporazumom o setu apstraktnih načela” (Habermas u Arnason, 2000: 4). Zapravo, dok je primarni cilj vladavine prava u ustavnoj državi podržavanje univerzalno važeće norme, kao što su temeljna ljudska prava, za Habermasa je “svaki pravni sustav također izraz određene životne forme, a ne samo odraz univerzalnih karakteristika temeljnog prava” (Habermas, 1993: 138). Dakle stvaranje učinkovitog pravnog sustava ne podrazumijeva samo definiranje određenih prava koja donosi zakonodavno tijelo, već se zakon bavi utvrđivanjem zajedničkih ciljeva i čuvanjem zajedničkih dobara, kao i racionalnim odabirom najboljeg sredstva za postizanje tih ciljeva i dobara. Dakle

u procesu deliberacije se putem politike i zakona postavljaju etičko-politička, moralna i pragmatična pitanja. Slijedom toga, svaka je država “etički šablonizirana” te će tumačiti univerzalna prava i ustavna načela u svjetlu svojih partikularnih povijesnih iskustava.

Ustavni patriotizam nadilazi koncept nacije-države, čime bi se stvorili uvjeti za racionalnu raspravu i odlučivanje na osnovi univerzalno prihvaćenih načela. Demokracija se tako promatra i kao institucionalno uređenje, ali i kao legitimacijsko načelo – kao procedura koja stvara pretpostavke za donošenje legitimnih odluka. Pritom se pod legitimnim odlukama podrazumijeva da ljudi prihvaćaju rezultate odlučivanja jer ih doživljavaju kao ispravne ili vrijedne poštovanja.

Usporedba određenja ustavnog patriotizma Dolfa Sternbergera i Jürgena Habermasa

Dolfu Sternbergeru je ustavna država potrebna za njegovu identifikaciju patriotizma, potrebna mu je ljubav prema domovini kao nositelj građanstva u vremenu kada je istaknut problem lojalnosti u podijeljenoj Njemačkoj. On dakle nije namjeravao stvarati zamjenu za nacionalni patriotizam i uporno je isticao da je patriotizam stalno prisutan u europskoj tradiciji, da je povijesno imao veze s državom te da je zapravo i nastao kao ustavni patriotizam. Za Sternbergera je ustav domovina građana. Sloboda ustava jedne države ne pokazuje se samo u ukorijenjenim osnovnim pravilima, nego i u odgovarajućem regulacijskom sustavu procesa odlučivanja.

Za razliku od Sternbergera Habermas ustavni patriotizam nije smatrao prihvaćanjem gubitka. On smatra da je ustavni patriotizam jedini patriotizam

koji Nijemce, odnosno Njemačku, ne odvaja od Zapada: "Jedini patriotizam koji nas ne otuđuje od Zapada jest ustavni patriotizam. Nažalost, u njemačkoj su se naciji uvjerenja usidrena na univerzalnim načelima ustava mogla izgraditi tek kroz Auschwitz" (Habermas, 1987: 161). Habermas ustavni patriotizam promatra kao političku ideju budućnosti proisteklu iz propadanja Njemačke kao nacionalne države. Iz tog razloga, a za razliku od Sternbergera, Habermas nije smatrao ustavni patriotizam jedinom legitimnom formom kolektivnog identiteta Nijemaca, već ga je predložio ostalim europskim nacijama kao zajednički model izgradnje ili obnove njihova kolektivnog identiteta.

Može se konstatirati da je Sternbergerov koncept ustavnog patriotizma ozbiljen s njemačkim ujedinjenjem, dok, prema Habermasu, temelj ponovnog ujedinjenja Njemačke nije duh republikanizma, već etnički, povijesni i kulturni identitet.

Što se tiče sadržajnog određenja ustavnog patriotizma, Habermas поближе određuje njegove univerzalne implikacije u smislu jednog apstraktnog normativizma. Tako on piše: "Apstraktno nastalom patriotizmu koji se više ne odnosi na konkretnu naciju, nego na apstraktne procese i principe", "apstraktna ideja ujedinjenja demokracije i ljudskih prava gradi (...) čvrst materijal na kojem se lome zrake nacionalnog prenošenja – govora, literature i povijesti vlastite nacije" (Habermas, 1987: 174). Habermas još tvrdi da Sternbergerov koncept ustavnog patriotizma obuhvaća puno više od "jedne u uvjerenjima usidrene veze na univerzalistička ustavna načela" (Habermas, 1987: 120).

Međutim treba reći da Sternberger svoj koncept ustavnog patriotizma nije

ponudio kao kompenzaciju za nacionalnu državu, već kao "drugi patriotizam" podijeljene nacije koja je na taj način izricala svoju povezanost sa zapadnom demokracijom, a koji on prepoznaje i zbog toga hvali Temeljni zakon.

Zapravo, Habermas je težio stabilizaciji političkog života uvođenjem dodatnih moralnih imperativa, a ne samo putem kodificiranih pravila i zakona. Isto tako, nije izrazio pozitivno mišljenje o Sternbergerovoj ideji "živućeg ustava" koji putem ustavnog patriotizma treba mijenjati forme nacionalnog identiteta u zapadnim demokracijama. On tvrdi: "Dodaci jednom postnacionalnom identitetu koji se odnosi na ustavnu državu razvijaju se i stabiliziraju samo u okviru tendencija koje sežu iznad države" (Habermas, 1987: 169).

Sternberger je kroz povijesnu dimenziju spajao pojam patriotizma s pojmom države i ustava, odnosno dokazivao je povijesnu egzistenciju političkog patriotizma u odnosu na državu i državne zakone i smještao ga u razdoblje prije formiranja nacionalnih država.

Sternberger je kao tradicionalni zastupnik pojma pravne države zastupao autoritativnu inačicu ustavnog patriotizma, jer je bio predan ideji upotrebe sredstava državnog monopola sile za održanje državne stabilnosti. Iz toga je proistjecala i njegova opredijeljenost za ustav kao jedini mogući oblik identifikacije u vlastitoj zemlji nakon Drugog svjetskog rata i podjele države. Mora se reći da u svojim izlaganjima i radovima nije eksplicitno obradio njemačku epohu nacionalsocijalizma.

Za razliku od njega Habermas je u kritičkoj raspravi o nacionalsocijalističkoj prošlosti i zločinima u Auschwitzu vidio ključnu pretpostavku za izgradnju novog postnacionalnog identiteta.

Zaključak

Može se reći da Sternberger i Habermas u osnovi dijele razumijevanje pojma ustavnog patriotizma. Habermas je izraz ustavni patriotizam i preuzeo od Sternbergera i dao mu pojmovno pojašnjenje dodajući mu jaku univerzalističku komponentu.

Dolf Sternberger prihvaća misao Ralpa Dahrendorfa da je "patriotizam pretpostavka građanstva svijeta" i da ljudi moraju negdje pripadati prije širenja horizonta, te potom postavlja pitanje – na što se treba ili može odnositi patriotizam u slučaju Njemačke.

Habermasova koncepcija ustavnog patriotizma uspješno izbjegava optužbe da pokušava utemeljiti patriotizam na načelima koja su apstraktna i preslabla da očuvaju pravi osjećaj solidarnosti i pripadnosti. No Habermas svoju koncepciju zasniva na dvama obilježjima vlastitog filozofskog okvira – na teoriji modernizacije kao racionalizacije "svijeta života" i na predanosti racionalnom konsenzusu kao regulativnom idealu. Habermas tako zaključuje da ako ustavni patriotizam treba stvoriti osjećaj odanosti i predanosti državi, isto tako mora biti poduprt iskrenom predanošću liberalnoj političkoj kulturi koju zastupa.

Ustavni patriotizam izražava misao da se politička privrženost mora usredotočiti na norme, vrijednosti i, posredno, procedure liberalnog demokratskog ustava. Dakle ideja ustavnog patriotizma prelazi put od "zamjene" za nacionalni identitet u poratnoj i podijeljenoj Njemačkoj do privlačnog oblika građanske, nenacionalne (možda postnacionalne) privrženosti u multikulturalnim društvima.

Načela na kojima počiva ustavni patriotizam mogu se opravdati svim gra-

đanima kroz sustav donošenja zakona, što onemogućava da neki građani dominiraju nad drugima. Zakoni će proći ustavom definirane pravne procedure i biti demokratski usvojeni, čime stječu legitimnost. To upućuje na očekivanu privrženost građana navedenom sustavu pravila za donošenje zakona koji prati njihove interese. Sukladno tome oblikovan je stav građanske privrženosti ideji ustava, odnosno ideji posvećenosti uzajamnom opravdavanju u društvu uređenom na pravednim osnovama i jednakim uvjetima suradnje.

Naravno da se ustavni patriotizam mora s vremena na vrijeme preispitati radi poboljšanja određenih načela koja čine bit samog ustavnog poretka. To ukazuje na činjenicu da će građani imati otvorenu ustavnu kulturu za stalno unapređivanje i poboljšavanje. Spominjana predanost građana da jedni druge priznaju slobodnima i ravnopravnima u dogovoru na pravednim osnovama tijekom kreiranja vlastite političke zajednice, te privrženost primjeni ustavnih načela na najbolji način posredstvom razumnih neslaganja traži odgovor na pitanje o obliku te privrženosti. Poznati su prigovori protivnika ustavnog patriotizma njegovoj "beskrvnosti", "apstraktnosti dobre ideje", "nepostojanju razloga žrtve za drugoga" i slično. Stoga se pitanje privrženosti svodi na traženje motivacijskih izvora i lojalnosti takvoj ideji ustavnog uređenja. Potrebno je naglasiti da ustavni patriotizam sam po sebi nije teorija koja određuje političke granice, već svoje funkcioniranje veže uz postojeći povezani politički prostor. Naravno, iz toga se ne može izvesti kulturno samoodređenje sredstvima političke autonomije. No to je upravo kvaliteta te ideje koja strukturira politički aranžman s ciljem integriranja, a ne razdvajanja.

Može se zaključiti da ustavni patriotizam ne teži stvaranju neke vrste homogenosti individualnih uvjerenja. Zapravo, ustavni je patriotizam vrijedan sam

po sebi jer realizira koncept utemeljen na uvjerenjima građana koji su opredjeljeni za pravdu, jednakost, solidarnost i druge univerzalne vrijednosti.

LITERATURA

- Aristotel, *Politika*, knjiga III (1278b, 24-27), Globus i Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1988.
- Arnason, Johann Pall, "Globalism, Ideology and Traditions Interview with Jürgen Habermas", u: *Thesis Eleven*, br. 63, 1-10, 2000.
- Cipek, Tihomir, "Počinje li 1945. zapravo 1917.? – Historikerstreit", u: *Vlast i ideologija*, Kisić Kolanović, Nada; Jareb, Mario; Spehnjak, Katarina (ur.), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006.
- Cipek, Tihomir, *Europski identitet i religija*, Friedrich Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2011.
- Grimm, Dieter, "The Constitution in the Process of Denationalization", u: *Constellations*, vol. 12, br. 4, 2005.
- Dimitrijević, Nenad, "Samoreferentni ustav i ustavni patriotizam", u: *Zarez*, Druga strana, Zagreb, 18. siječnja 2001.
- Habermas, Jürgen, "Apologetische Tendenzen", u: *Eine Art Schadensabwicklung: Kleine politische Schriften VI*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1987.
- Habermas, Jürgen, "Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität. Die Westorientierung der Bundesrepublik", u: *Eine Art Schadensabwicklung: Kleine Politische Schriften VI*, Frankfurt a.M., 1987.
- Habermas, Jürgen, "Historical consciousness and Post-Traditional Identity: The Federal Republic's Orientation to the West", u: *The New Conservatism*, Cambridge MA: MIT Press, 1989.
- Habermas, Jürgen, "Grenzen des Neohistorismus", u: *Die nachholende Revolution*, Frankfurt am Main, 1990.
- Habermas, Jürgen, *Faktizität und Geltung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1993.
- Habermas, Jürgen, "Die postnationale Konstellation", u: *Aus Katastrophe lernen? Ein zeitdiagnostischer Rückblick auf das kurtze 20. Jahrhundert*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1998.
- Habermas, Jürgen, "The Postnational Constellation and the Future of Democracy", u: *The Postnational Constellation Political Essays*, Cambridge: Polity Press, 2001.
- Habermas, Jürgen, "Struggles for Recognition in Constitutional States", u: *European Journal of Philosophy*, br. 1, 1993.
- Isensee, Josef, "Ustav kao domovina. O njemačkome potiskivanju države", u: *Politička misao*, vol. XXXVIII, br. 2, Zagreb, 2001.
- Jaspers, Karl, *Pitanje krivnje*, AGM, Zagreb, 2006.
- Korte, Karl-Rudolf, *Der Standort der Deutschen. Akzentverlagerungen der deu-*

- tschen Frage in der Bundesrepublik Deutschland seit den siebziger Jahren*, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln, 1990.
- Molt, Peter, "Abschied vom Verfassungspatriotismus? Dolf Sternberger und die aktuelle Debatte", u: *Die politische Meinung*, br. 435, 29-36, Februar 2006.
- Rilinger, Lothar, "Gleichheit und Differenz – Leitkultur in Deutschland als Teil europäischer Kultur", u: *Die politische Meinung*, br. 387, 44-48, Februar 2002.
- Sternberger, Dolf, "Verfassungspatriotismus", u: *Frankfurter Allgemeinen Zeitung*, Frankfurt a. M., 23. svibnja 1979.
- Sternberger, Dolf, "Pojam domovine", u: *Politička misao*, vol XXXVIII, br. 2, Fakultet političkih znanosti Zagreb, Zagreb, 2001.
- Sternberger, Dolf, "Ustavni patriotizam", u: Primorac, Igor (ur.), *Patriotizam*, Kruzak, Zagreb, 2004.

Constitutional Patriotism in Dolf Sternberger's and Jürgen Habermas's Political Theory

SUMMARY The concept and idea of constitutional patriotism emerged in divided Germany after the Second World War. It was promoted by Dolf Sternberger as a model of constructing a new identity of Germans on the ruins of citizen loyalty to the divided country. Sternberger does not consider patriotism the admiration of the homeland as a state of mind which was in German memory primarily linked to the German nation. He describes patriotism as a social and political behaviour of citizens who do not deem their own interests to be of paramount importance, but they give priority to the common good. Sternberger argues that at least until the end of the eighteenth century all forms of patriotism were constitutional patriotisms – understood as the love of laws and general freedoms. For Sternberger, the constitution is the homeland of citizens. Jürgen Habermas has adopted the term constitutional patriotism from Sternberger and endowed it with a conceptual meaning by adding a universalist component to it. Jürgen Habermas has developed his understanding of constitutional patriotism in the context of the 1986 "Historians' Quarrel". In the basis of Habermas's concept lies the political ideal of the "nation of citizens", which opposes the conception of the nation understood as a pre-political unity of language and culture. In this way, according to Habermas's concept, the constitution as a supreme legal act should be established as its own reference. The point at issue is the idea of a self-referential constitution. The paper presents the respective points of the definition of constitutional patriotism by Dolf Sternberger and Jürgen Habermas and, exactly on the basis of these determinants, makes a comparison of their concepts of constitutional patriotism.

KEYWORDS constitutional patriotism, Dolf Sternberger, Jürgen Habermas, constitution, patriotism, freedom, nation, state-nation, nationalism, nation of citizens, Germany